

„CZ“ ANEB PROJEVY A PROMĚNY ČEŠTUVÍ V PROSTŘEDÍ INTERNETU

Otakar Šoltys

Studie vznikla v rámci výzkumného záměru MSM0021620841 Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika.

The phenomenon of the Czech identity, having been built and mastered by semiosis during centuries, undergoes several structural changes in the global milieu of Internet. The article deals with a description of structural re-semiosis classified as re-pragmatization, re-semanticization, and re-syntactization, neutralization, clustering, and vagueness in the global milieu of Internet. The local Czech identity is partly lost, and partly blurred in present days. It must be regained in the global conditions of Internet in the future.

Keywords: „cz“, Czech identity, Internet, re-semanticization, re-syntactization

Motto: „Tak abych si v tom udělala jasno: máme otce národa, učitele národů, miláčka národa a zrádce národa.“

(Cimrman (2010): České nebe)

Budování češtví

Koncept češtví byl budován v řádu století a české země vykazovaly jistou schopnost předbíhat v jeho konstruování vývoj v čase i v prostoru. Práce není historickým přehledem, a tak uvedeme klíčové konstrukty, které budují češtví pouze ve výčtu a s minimálním komentářem. S naší nacionalitou je spojováno zprostředkovávání náboženské narace ve srozumitelném jazyce pro věřící a vznik slovanského písma pro tyto účely: vznik hlaholice a cyrilice a rozsáhlé překlady sakrálních textů vytvářené a zajišťované Konstantinem a Metodějem jistě charakterizuje český národ, i když je to charakteristika založená na nepřesnosti a historických omylech, je součástí naší národní identity. Také brzké přihlášení se ke křesťanství a mytologický osud knížete Václava charakterizoval naši nacionalitu jako evropsky kulturní. Evropsky oceňovaný je i osud Husův a husitské války jako předčasný nástup buržoazního společenského paradigmatu. Charakteristické je i v této době nacionální a jazykové zabarvení nástupu buržoazie (Dekret kutnohorský, De orthographia Bohemica).¹ Protestantská inteligence, která musela emigrovat, měla mnoho vynikajících myslitelů, kteří jsou s českou nacionalitou spojováni, nebo si je česká nacionalita s hrdostí přivlastňuje. Jan Nepomucký a jeho celoevropský kult je s českou nacionalitou také pevně spjat. Národní obrození je výrazně jazykové, i když jeho podstata byla nesena urbanizací a modernizačními procesy, zůstává vztah k jazyku výrazným rysem národní identity. V národním obrození také vznikaly a konvencionalizovaly se sémiotické kódy pro vyjadřování a komunikování češtví, stejně jako se ustavovala národně identifikační mytologie. Vznik Československa a je-

ho identifikace byly řádně předpřipraveny a nebylo tedy těžké strhnout habsburskou orlici a nahradit ji českým lvem se dvěma ocasey, stejně jako konat pouť na Říp nebo čekat na blanické rytíře. Jednou z dalších předčasností, kterou je možné češtví charakterizovat, byla snaha vybudovat politický národ československý. Tu smazal vývoj před druhou světovou válkou a samotná válka a její důsledky (vysídlení německého obyvatelstva). Stejný charakter měla i snaha nahradit nacionalismus proletářským internacionalismem a kapitalismus socialismem. Tato národní charakteristika byla nahrazena návratem do Evropy, tedy návratem do sémiózy předválečného a krátce poválečného Československa. Všechny tyto význačné periody vývoje nacionalismu měly svou znakovou reprezentaci, v ní jsou ukotveny a potenciálně přítomny a mohou být součástí komunikování o českosti a tom pravém českém i v současnosti.

Nacionální mytologie

Znaky a znakové systémy, v nichž je ukotveno češtví, se uplatňují v naracích pojímaných jako nacionální mytologie. Opět by nebylo nesnadné prokázat, že to, co považujeme za české pohádky, jsou narativní struktury nejen celoevropské, ale celosvětové, že to, co považujeme za české pověsti, je také nadnárodní, a že tedy praotců vystoupivších na posvátnou horu jsou přehršle a spících nebo ukrytých vojáků čekajících na okamžik, kdy zkoušenému národu pomohou, jsou tisíce. Nicméně identifikační roli tyto narace plní, a i když jsme méně než nedůležití, žijeme v srdci Evropy, i když si nevměníme žárovku v autě, máme zlaté ručičky, a i když neumíme na hudební nástroj ani vrznout, přihlásíme

¹ Kutnohorský dekret z r. 1409 upravoval poměr hlasů na pražské Karlově univerzitě na nacionálním principu a spis De orthographia bohemica, taktéž z r. 1409, napsaný samotným J. Husem, nebo někým z jeho okruhu, kodifikoval diakritický namísto spřežkového pravopisu.

se k tomu, že co Čech, to muzikant. A nacionální mytologie vznikají i v současnosti: o demokratickém předválečném národu, zázračných podnikatelích rodících se jako fénix z popela nicoty, českých modelkách, sportovcích, vědcích, kterým svět ležel u nohou, atp. Celý přechod od socialismu ke kapitalismu byl provázen mýtem o výjimečnosti, vyvolenosti a mimořádných schopnostech Čechů (nikoli Čechoslováků).

Češi jsou Čechoslováci – ukradené znakové systémy

Bohužel, vývoj v posledních letech poznamenalo rozbití Československa v r. 1993, které bylo provázeno znakovým vytunelováním Československa Českou republikou. To, že Česká republika si nechala československou vlajku, změnila hymnu, zachovala lva a vlastně převzala znaky a znakové systémy Československa, oslabilo češství velmi podstatným způsobem. Pokud někde existuje reziduální znalost těchto systémů, pak Češi jsou považováni za Čechoslováky, a pokud ne, pak tyto systémy nesou příznak překonané minulosti.

Disharmonický vývoj podavatelů a publik

Znaky a znakové systémy, o nichž hovoříme, vznikaly a uplatňovaly se v komunikačních podmínkách, které bychom nazvali spíše lokální než globální. Jazykový charakter češství uzamykal jeho existenci do patnáctimilionové etnicity. V ní se ještě vyvinula distinkce domácí proti světové s jasnou preferencí první části protikladu. V tomto kvantitativním rozměru a v technologiích, které byly k dispozici, byl vývoj sémiózy v podstatě harmonický. Podavatelé měli dost času nabídnout a naučit publika sémiotické kódy i narace, v nichž se kódy vyskytovaly. Znalost národní literatury, národní hudby, národního malířství byla více než nadprůměrná. Tvorba v sémiotických kódech směřovala k národní reprezentativnosti. Železná opona a technologické zaostávání prodloužilo tento harmonický vztah mezi podavatelem a publiky nesený národní reprezentativností ještě do doby, kdy už se pod technologickými tlaky a globalizací začaly jinde ve světě hroutit. Identifikace s těmito naracemi a znakovými systémy byla významná až do doby, kdy české znakové systémy a narace musely vstoupit do globálního prostředí, tedy až do nástupu internetu. Internet nastartoval disharmonický vývoj podavatelů a publik. Tento disharmonický vývoj je charakterizován jevy, které se pokusíme charakterizovat níže.

Rozvolnění vztahu znak – designát – denotát

Jak jsme již poznamenali výše, vývoj znakové reprezentace češství trval staletí a byl harmonizován s mediálními systémy tehdy dostupnými. Kopíroval také míru jejich globalizace, a proto měl přinejmenším evropský dosah. Několikrát se podařilo uspět i v médiích s globálním pokrytím, když např. filmy jako *Siréna*, *Vynález zkázy*, *Ostře sledované vlaky* nebo *Limonádový Joe* vstoupily do celosvětové distribuce a posilovaly a exemplifikovaly při té příležitosti např. charakteristický smysl pro humor, který spojujeme s českou etnicitou. Internet a globalizace médií přinesly situ-

aci, při níž se rozvolnil vztah mezi znaky, jejich designáty a denotáty (ty byly v globálním měřítku většinou nedostupné). Při rozvolnění nastala situace, kterou lze charakterizovat jako novou sémiotizaci, nebo resémiotizaci češství v globálním mediálním prostoru.

Příčiny resémiotizace

Příčiny resémiotizace jsou snadno vysvětlitelné. Vyjde-li z Morrisovy definice znaku: „If A is a preparatory-stimulus that, in the absence of stimulus-object initiating response-sequences of a certain behavior-family, causes in some organism a disposition to respond by response-sequences of this behavior-family, than A is a sign.“², pak je jasné, že „preparatory-stimulus“ (přípravný podnět) i „reaction of the behavior family“ (typová reakce) jsou závislé na „interpreter“ (interpretovi), který je za takové bude považovat. Právě interindividuální znalost znaků je to, co v globálním prostředí absentuje zcela, nebo je kvantitativně zanedbatelné (co to je deset milionů v šesti a půl miliardách, když budeme hovořit v absolutních číslech obyvatelstva pro jasnější srovnání!). V situaci, kdy interpretem může být a je kdokoli ze Zeměkoule připojený na internet, je pak jasné, proč nastávají procesy a zákonitosti vedoucí k resémiotizaci.

Re-pragmatizace

Zdravé a plně funkční sémiotické systémy sdílejí vlastnosti syntaktické, sémantické a pragmatické. Tak fungují ve svém, jak jsme ukázali, po staletí budovaném, sémioprostoru. Přechod do globálního prostředí přináší změny. Nejvíce citlivá na kontext sémioprostoru je znaková pragmatika, tedy informace pragmatické, tj. jak určitá kultura znaků užívá, jak s nimi zachází, jaké konvence jsou s jejich užitím spojovány. Tyto informace je třeba v globálním prostředí považovat za zcela neutralizované a jejich přítomnost považovat za nenaplněnou potencialitu.

Re-sémantizace

Pokud jde o vlastnosti sémantické, tak u nich dochází ke speciální situaci často popisované jako ztráta denotace (Barthes), simulakrum (Baudrillard), sémantické vyprazdňování atp.³ V méně radikální variantě, protože mateřský sémioprostor je vždy potenciálně přítomen, bychom hovořili o odloučení znaku od denotátu (pokud zastáváme unilaterální pojetí znaku) nebo o odloučení označujícího od označovaného (bilaterální pojetí). K odloučení znaku od denotátu dochází u všech znakových systémů, které do globální komunikace vstupují, až na jednu výjimku: znaky organizující výstavbu globálních textů – velmi jednoduchých, na matematické logice závislých znaků, které z našeho hlediska fungují jako unifikátory. Odloučení znaku od designátu není dlouhodobě možné, a tak dochází k re-sémantizaci, tj. k obnově znakovosti tentokrát v novém kontextu, kontextu globální komunikace. Někdy se také do re-sémantizace zahrnuje i nová pragmatizace, re-pragmatizace. Není to přesné, Cameronovy krásné modré bytosti na planetě Pandora nepřipomněly bytosti z indické mytologie, ale vytvořily zcela nový význam slova avatar, který funguje v globálním kontextu.

² Morris, Ch. W. (1946): *Signs, Language, and Behavior*. The Hague: Mouton, s. 366

³ Všichni autoři vlastně popisují proces ztráty denotátu a přechodu od extenzionální sémantiky k jistému druhu intenzionální sémantiky. Menší dostupnost, nebo úplná nedostupnost denotátů je pro globální prostředí internetu charakteristická, a proto dochází k sémantizaci intenzionální.

Tok re-sémantizace a případně re-pragmatizace je mohutný a není prost vlivu ideologií a propagandy, často existenciálně motivované. Nás z tohoto toku zajímá velmi tenká vrstvička, globálně zanedbatelná, i když z pozice uplatnění na světových trzích velmi významná: identifikace etnicity, území, historie, diferenčních rysů skupiny čítající asi deset milionů jedinců metonymicky nazvané češství. Češství, podobně jako jiné dlouhodobě budované koncepty, které byly znakově, narativně a mytologicky vybavené, muselo v globálním prostoru projít re-sémantizací, re-pragmatizací, které proběhly podle týchž zákonitostí, jako je tomu u jiných znaků a znakových systémů. Tyto procesy jsou prototypicky strukturalistické.

Re-syntaktizace

Také spojitelnost znaků je rozvolněna, i když méně než sémantika a pragmatika. Stále si totiž zachovává kombinatoriku kategorií budujících výrok, kterou zachycuje univerzální gramatika. To znamená, že i v rozvolněných vztazích se přisuzuje substanci nějaká vlastnost probíhající, nebo neprobíhající v čase, za nějakých okolností místních, časových, příčinných atd. Syntax je pro svou relativní abstraktnost nejméně zasažena změnami.

Evoluční změny

Všechny změny, ke kterým dochází, je nutné považovat za evoluční. Žádný ze znakových systémů, ani jednotlivých znaků, které fungovaly v lokální sémióze, se nevzdává své minulosti, svých narací, svých mýtů. Naopak, snaží se je vtáhnout do globální sémiózy. Měří tím i úspěšnost svého uplatnění. Paradoxní je ovšem poznatek, že „...Evoluce neoptimalizuje, ale zlepšuje, nenachází globální, ale jen lokální optima.“⁴ Resémiotizace není racionální plánovaná akce prováděná s vědeckou důsledností a systémově, a proto nachází jen lokální (i když v globálním kontextu) optima.

Nová strukturace znaků v globálním prostoru internetu

Odloučené znaky (označující) bez ohledu na své denotáty a designáty (označovaná) znovu vstupují do ekvipolentních, graduálních a distinktivních vztahů. Ekvipolentní vztahy vznikají na základě podobnosti označujících a jsou jen zřídka a s obtížemi ovlivňovány předglobální sémantizací (např. uznáním výhradního užívání znaku pro výrobek: olomoucké syrečky, plzeňské pivo atp.). „Český dvouocasý lev“ se zařadí mezi ostatní lvy, do pole lvů, na základě ekvipolentního vztahu, s nadějí, že dva ocasy by mohly být tím, co mu umožní vstoupit do graduálních vztahů a udělat z něj lva významnějšího, než jsou ostatní lvi v poli. Zda tato nebo jiná vlastnost se stane podkladem pro distinktivnost, je opravdu závislé na velmi složitých systémových vztazích.

Toto nové setřídění a vytržení znaků z hotových a fungujících systémů dané odloučením znaku od designátu není prosto orientátorů a různocnění, se kterými je nutné konkrétně počítat, ale o kterých se nebudeme rozepisovat podrobněji. Např. velké náboženské narace jsou takovými orientátory. V současnosti je dostatek empirických zkušeností s tím, jak resémantizaci ovlivňují třeba židovská, křesťanská nebo

muslimská narace, protože v konfrontaci, která je v globálním prostředí internetu aktuální, se vyjevují rozdíly. Naproti tomu se velmi málo uplatňují třeba taoistická nebo hinduistická narace, které zatím mají v globálním prostoru latentní postavení. K orientátorům jistě patří i veřejné a tajné spolčování (spojené se znakově zasvěcenými a těmi ostatními) a sektářství, často na různocnění přímo založené. Příмым nositelem různocnění je věda, která své znaky hájí před nepřesnou interpretací, alespoň v rámci koncepce nebo školy, a umění, které naopak nabízí různocnění jako součást estetické kvality znaků.

Klastrování

Věnujme se však podstatě nového setřídění znaků a znakových systémů. Jejich charakteristickým rysem je nižší míra rozlišování, než tomu bylo a je na úrovni lokální. Dochází tak k jevu, který bychom nazvali klastrování. Např. červená, bílá a modrá barva (v podobě klínu) byly po desetiletí distinktivním rysem Československa (po r. 1993 České republiky). V globálním prostředí internetu tyto barvy patří mnoha státům a ani modrý klín není dostatečně distinktivní k tomu, aby byl resémantizován jako češství. Takto barevně vybavené státy však vytvářejí klastr s rysem Evropa – postkomunistické státy.

V podobném postavení je znak velmi proslavený a často dostupný přímo na výrobcích užívaných po celém světě: okřídlený šíp firmy Škoda. Jeho historie od dubových větví Laurina a Klementa až k elektrárnám, zalomeným hřidelům a mladoboleslavským automobilům byl v lokální sémióze jednoznačný a celosvětové přesahy byly významné. Splnutím automobilky v Mladé Boleslavi s firmou Volkswagen byl okřídlený šíp klastrován jako německví identifikující a v globálním kontextu evropanství signalizující znak.

Nemůže být znakový systém více identifikující češství, než je český jazyk. Jeho užívání v globálním kontextu je opravdu okrajové, ale i tam, kde je užito, není identifikující pro češství, ale je klastrován jako jazyk používající znaků latinské abecedy, čtený zleva doprava, a tak patřící do euroatlantického prostoru. Další příklady by jen zmnožily doklady o tom, že klastrování posouvá češství pod práh rozlišitelnosti a že nastavuje distinktivnost mimo dosah češství.

Neutralizace

Další charakteristický rys, který je vlastní re-sémantizaci, je neutralizace. Pro lokální sémiózu je charakteristické, že mezi ikonické znaky patří prototypický vzhled příslušníků etnicity. Na těchto prototypických ikonických znacích jsou pak závislé třeba prezentování divadelních rolí, rozlišení hrdinů a padouchů ve filmech, podoba hraček atp. Češství si vyvinulo ikonické prototypické znaky, které poměrně snadno tuto etnicitu identifikovaly. Modrooká blondýna byla spojována s krásou a dobrotou, bruneta byla inteligentní a akční. Zrzavá byla padouchyně (srov. např. role a jejich obsazení v Rusalce). Úmyslně se vyjadřujeme k dívčím ikonickým znakům, protože je chceme vztáhnout k panenčám od Mattela: barbíny už mají řadu pohádek v 3D animaci, v nichž jsou role také rozděleny.⁵ Blondatá a modrooká

⁴ Flegl, J. (2005): *Evoluční biologie*. Praha: Academia, s. 53

⁵ Barbie je panenka, kterou od r. 1959 vyrábí firma Mattel, Inc. Okolo ní se vytvořila velmi bohatá sémiotická situace plná her, filmů, sběratelství, soudních pří atd.

hrdinky tancují, šermují, surfují a navrhují šaty, mají akční kamarádky brunetky a zlo jsou zrzavé vládkyně nebo návrhářky. Protože jde opravdu o globální typy a ikonické znaky, je lokálně vytvořená ikonická reprezentace češství neutralizována. Podobně neutralizován je lev, orel, liška a další zvířata využívaná pro češství. V globálním prostoru internetu jsou neutralizace zcela běžné.

Znaková bezradnost

Velmi sémioticky zajímavá byla situace spojená s českým předsednictvím Evropské unie. Nelze ji charakterizovat jinak než jako sémiotickou bezradnost. Identifikační klip „Evropě to osladíme“ pracoval s ironií a hyperbolou, které byly na hranici přijatelnosti a zcela jej dehonestovalo užití frazému „někomu něco osladit“: jeho doslovné užití „učinit něco sladkým“ zcela přebíjelo frazeologické „pomstít se, učinit nepřijemným“. Zvolená barevnost pracovala s pastelovými barvami základního spektra a vůbec nezdůrazňovala naše barvy národní. Zcela skandální byla Entropa, která použila pro nastavení národních distinkcí dehonestující metaforu pro jednotlivé evropské země, z nichž některé tento postmoderní happening nebyly ochotny akceptovat (Bulharsko a turecký záchod). (D. Černý) Ke smůle se přidružila i neobratnost, a tak k „oslazení“ se přidala i jazyková vyjádření typu, že americký způsob boje s krizí je „cesta do pekel“. (M. Topolánek) Je tedy resémiotizace češství v globálním prostředí internetu na samém počátku a bezradná.

Závěry

Vývojem po pádu železné opony a oslabením československého znakovým vytunelováním Československa Českou republikou došlo k nivelizaci a potlačení češství, které u tradičních států nenastalo. Češství je v lepším případě klastrováno jako evropanství, evropanství vágní a východní, a nejsou k dispozici distinktivní rysy, které v lokálním prostředí

sémiózy kdysi např. nabízel sport, vzdělávání lidí ze zemí třetího světa nebo těžký průmysl. Existující znaky byly v re-sémantizaci a v re-pragmatizaci neutralizovány. Nabízené příležitosti umístit češství do globální sémiózy byly zanedbány, nebo dokonce skončily ostudou. Zda se zrodí znak Čech – výborný voják sil rychlého nasazení, je v současnosti nejasné. Jasně naproti tomu je, že s otci národa, miláčky národa, zrádci národa a učiteli národa se v globálním prostředí internetu nedá vystačit.

Použitá literatura

- BARTHES, R.: (1984) *Mythologies*. New York (2004) český překlad
- DE SAUSSURE, F. (1989, 1997): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon
- ECO, U. (1976): *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press
- FLEGR, J. (2005): *Evoluční biologie*. Praha: Academia
- GREIMAS, A. J. (2002): *Základní prvky teorie interpretace mýtického vyprávění*. In: *Znak, struktura, vyprávění*. Brno: Host
- LÉVI-STRAUSS, C. (1998): *Mýtus a význam*. Bratislava: Veda
- LOTMAN, Ju. (1992): *Izbrannyje statji I*. Tallin: Aleksanderra
- MORRIS, Ch. W. (1946): *Signs, Language, and Behavior*. The Hague: Mouton
- NÖTH, W. (1995): *Handbook of Semiotics*. Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis
- PHILO, Greg, ed. (1999): *Message Received*. Longman: Harlow and New York
- SVĚŘÁK, Z. – SMOLJAK, L. (2010): *České nebe*. Cimrmanův dramatický kšaft. divadelní hra (text přepsán z CD nosiče)